
הזאת נעמי?

ישי העצני

אט־אט ומתוך האבל הכבד שירד על ישראל עם היוודע דבר מותה של נעמי שמר, החלו נשמעים קולות הבוחנים את יצירתה מכיוון ביקורת, עכשווי ואפנתי. תופסי עט מוערכים כמו העיתונאים נחום ברנע ודורון רוזנבלום וההיסטוריון אביעד קליינברג, ניתחו את יצירתה וטענו שיש בה אידיאליזציה מוגזמת המציגה מקסם שווא יהודי וציוני. עיקר הביקורת היה כי לצד יופייה המפעים של יצירתה, הנציחה נעמי שמר בשירה, כדברי ברנע, "ארץ ישראל אידילית שספק אם הייתה קיימת בעבר ובטוח שכבר מזמן איננה"; שהיא התעלמה ביצירתה מן הצדדים האנושיים,

לעתים הציניים של החיים: מן הכסף, מן החומרנות ומן השחיתות, מן הפערים החברתיים ומהשחתת הטבע. "ארץ ישראל הייתה בשבילה", טען ברנע, "ארץ חד-לאומית, נטולת עימותים, נטולת מיעוטים. עסקה חד-צדדית, ליהודים בלבד". שמר הואשמה בהיותה לאומנית-משהו, רומנטיקנית הזויה, נרקסיסטית כמעט, אשר עושה בידועין שימוש בלתי ראוי במעמדה בקנון התרבותי הישראלי. "דומה שמרגע הישמע 'ירושלים של זהב'", כתב רוזנבלום לאחר פטירתה, "נחשפנו לאוויר הרים משכר, כמעט נטול חמצן – כולו סימבוליזם, רטוריקה ומליצה".

לכל היותר הואילו מבקריה של נעמי שמר לראות ביצירתה דבר מה אופטימי ונעים, סכריני למדי ועם זאת בעל "חן אגררי", כלשונו של ברנע. אולם לאמיתו של דבר הם ראו במושאי שיריה וכיסופיה – העברית, התנ"ך וארץ ישראל, אותם ערכים העומדים ביסוד יצירתה, ומהווים גורם לאהבה שרוחש לה העם – לא יותר מחלומות שווא הרסניים ומוליכי שולל. ברוח זו טען כנגדה קליינברג, שקבע כי "ריח עדין של מוות עולה מן השירים, מבורות המים ומן המשעול בלב השדות – ריקבון אציל. כי הנה אין אנו יורשיו של העולם ההוא ושל החלום ההוא, אלא קברניו". מכאן ועד השוואתה של שמר לעזרא פאונד, אותו משורר אמריקני שהיה לפשיסט ואנטישמי ופעל נגד מולדתו, קצרה הדרך. ברנע חש צורך להזהיר את מוקירי שיריה של שמר פן יחליפו בין ערכם הספרותי החשוב של שיריה ובין הערכים הלאומניים המסוכנים המשתקפים בהם. "היא לא הייתה המשוררת הראשונה", טען ברנע, "שנסחפה לקצה ההזוי של הימין. זה קרה, בנסיבות חמורות לאין שיעור, לעזרא פאונד... היום, שנים לאחר מותו, האמריקנים מעריצים את שירתו ולא שוכחים לו את חטאיו".

אין אמת בביקורת המושחתת של מי שאולי חדל מלחלום, כמו שאין אמת בניתוח המבטל את הרגישות ושאר הרוח שבשיריה של נעמי שמר. בלב יצירתה עומדות גם האכזבה והחרדה שאולי "לא היו דברים מעולם" ("בארץ להד"ם"); החשש שמא לא יתגשמו חלומותינו, ושמשום כך "צריך להמשיך ללכת וצריך להמשיך לצעוד, והדרך עוד נמשכת ארוכה" ("סימן שעוד לא הגענו"). משפטים מלאי ציניות כגון "אדרבה, תרקודו, העתיד ורוד הוא, הבנים בהודו והבנות בסיין" ("אקטואליה") ו"שבתה לי הגננת, שבתה לי המורה. לקחו לי את הלירה, איפה המטרה? שיחקנו אבא-אימא, עשינו הפלה, בגלל ההפלה נפלה הממשלה" ("אין לי רגע דל"), גם הם חלק מיצירתה.

ח שיבותם של אנשי הרוח והאמנים אינה מתמצית רק בביקורת ובהמחשת הרע שבמציאות חיינו ביצירתם; נדרשים מהם גם שאר הרוח והחזון החושפים את הטוב והיפה, זה שישנו וזה שעודנו בדרך. כך בדיוק עשתה נעמי שמר בשיריה ובלחניה, כשנגעה בלב כיסופינו ב"ירושלים של זהב" וב"חבלי משיח" ובחלומותינו ב"בית חלומותיי" וב"החייל שלי חזר"; באבל ובשכול ב"אנחנו שנינו מאותו הכפר" וב"בכל שנה בסתיו גיורא" ובנחמה ב"לו יהי" וב"על אם הדרך" (של אלתרמן). כך ידעה היא לתאר את הקשר לארץ ישראל ב"הוי ארצי, מולדתי" (של טשרניחובסקי) וב"כינרת" (של רחל); את תקוותינו ומשאלות לבנו ב"נומי נוגה" ו"מחר" ואת אהבתנו ב"תלבשי לבן" ו"לילה בחוף אכזבי". בשפה שאין שנייה לה לכדה שמר בשיריה את היופי ב"עיר הלבנה" וב"אנשים טובים", את מרחבי הטבע ב"ואלס להגנת הצומח" ואת שובבות הנעורים ב"מחבואים"; השיבה אותנו אל מקורותינו ב"אל בורות המים" ונתנה את הכוח להמשיך הלאה ב"התחדשות".

פעמים כה רבות הצליחה נעמי שמר להישיר מבט אל המציאות ולכתוב שירים ששיקפו אמת. אמת שהתגלתה במלוא עוצמתה רק כשהושמעה במילים ובלחן. רק אז הבנו עד כמה היא פורטת על מיתר סמוי בלבם של רבים מאיתנו, עד כמה היא נכונה. כך הפכה יצירתה של נעמי שמר ברבות השנים לאבן יסוד בתרבותנו, והיא עצמה למשוררת הלאומית.

בעיצומן של שנים מוכות טרור כתבה נעמי שמר:

המילים העתיקות נותנות בי כוח
בקולות העתיקים אמצא מרפא
הם עוזרים לי לחיות
הם עוזרים לי לצמוח
לברוא עולם יותר יפה

ואעבור עלייך ואראך
מתבוססת בדמך
ואומר לך בדמיך חיי
חיי, חיי, בדמיך חיי
ואומר לך בדמיך חיי

פתאום מעל ראשי נפתחת קשת
מניפה צבעונית נפרשת
מבשרת חיים, מבשרת תקווה
ושלום ושלווה וחסד

המילים העתיקות של נעמי שמר באות מן התנ"ך, הקולות העתיקים בוקעים בשפה העברית, ודווקא העבר הוא שמסוגל להציע את הנחמה והתקווה. אל היסודות האלה נוסף הקשר האמיץ לארץ ישראל, ויחדיו משמשים שלושת אלו כעמודי התווך של יצירתה. אין זה מקרה שעל עמודי התווך הללו נשענת גם הציונות. עמוס עוז שאל פעם את שמר, ברב-שיח טלוויזיוני שנערך לפני שנים, מדוע בשירה "ירושלים של זהב" היא כותבת כי "כיכר השוק ריקה" – הלא הכיכר מלאה בתושבי העיר הערבים? נעמי שמר השיבה לעוז כי הדבר דומה לניסיון לנחם גבר המתגעגע לאהובתו, באמצעות הידיעה שהיא אינה בודדה – היא מוצאת נחמה בזרועותיו של אחר. לדידה, ארץ ישראל ללא יהודיה היא ארץ שוממה.

במילותיה של נעמי שמר משתקפת בבואתו של החלום הציוני לאורך הדורות, מכיסופי העבר ועד לתקוותינו עבור העתיד. שמר הצליחה לאתר את אחד היסודות המרכזיים של האמונה הציונית, אולי המפתח להצלחת המפעל כולו: האופטימיות והאהבה לארץ ולעם. ביצירתה אנו מוצאים את היפה והטהור שבתרבות היהודית-ישראלית: את חלום התחדשותו של העם היהודי במולדתו, את האהבה לטבע וליופי, את האחריות הלאומית – החיונית ברגעים הקשים – ואת הנחמה שלאחר מכן. שירה מחברים אותנו אל מכנה משותף סמוי מן העין, לכאורה בלתי קיים, המגבש אותנו יחד לעם. זהו קסמם, זהו מקור כוחם. ומשום כך כה רבים מאיתנו אבלים כל כך בהסתלקה מעימנו.

במלאת שלושים למותה, קהל עצום של עשרות אלפים התאסף בפארק הירקון כדי להשתתף במופע לזכרה. כדי להבין תופעה זו אל נכון די לנו להתבונן בשירה האחרון של נעמי שמר, "אילן", שנכתב כשלושה שבועות לפני מותה והוקדש לזכרו של האסטרונאוט הישראלי אילן רמון. כמה סמלי, אך כלל לא מקרי, שעלה בידיה של נעמי שמר לגעת בשירה האחרון בתחושת האבל הלאומי שהכתה בכולנו לאחר מותו הטרגי של רמון. כמו בכל אותם מקרים בעבר, הצליחה שמר גם הפעם להושיט יד אל הכמוסים שברגשותינו, אל אותן תחושות המשותפות לכולנו, ממש כמו בשירה הגדולים.

ישי העצני הוא מנכ"ל מרכז שלם.